

INFO-1007
Primljeno/Received 2007-02-19

UDK: 378:371.8::497.15
Izvorni znanstveni rad / Original Scientific Paper

BOLONJSKI PROCES U PERCEPCIJI STUDENATA SVEUČILIŠTA U MOSTARU

BOLOGNA PROCESS IN PERCEPTION OF UNIVERSITY OF MOSTAR STUDENTS

Slavo Kukić, Marija Čutura, Mirela Mabić

Ekonomski fakultet, Sveučilište u Mostaru, Mostar, Bosna i Hercegovina
Faculty of Economy, University of Mostar, Mostar, Bosnia and Herzegovina

Sažetak

Provedba Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini otežana je iz niz razloga, a najvažniji je svakako nepostojanje državnog Zakona o visokom obrazovanju. U BiH Zakoni o obrazovanju su svedeni na entitetsku (Republika srpska) i županijsku razinu (Federacija BiH) i ne postoji nacionalno tijelo za kontrolu i koordinaciju provedbe Bolonjskog procesa. Studentska populacija, kako u našoj zemlji, tako i u široj regiji, izravno je i dugoročno izložena promjenama koje se događaju u sklopu reforme obrazovnog sustava. Osnovni cilj ovog rada je istražiti opću razinu stavova i mišljenja studenata prema Bolonjskom procesu, potom utvrditi način na koji se informiraju o Bolonjskom procesu i jesu li optimisti kada je u pitanju reforma obrazovanja i povećanje šansi na tržištu rada.

Abstract

Implementation of Bologna process in Bosnia and Herzegovina has been difficult for many different reasons, and the most important one is non-existence of High Education Law on the state level. In B&H Education Laws are deduced to entity (Republic of Srpska) and cantonal (Federation of B&H) levels and national board for the control and coordination of implementation of Bologna process does not exist. Student's population in our country, as well as in whole of the region, is directly and in the long-term affected by changes, which are happening within educational reform. The main goal of this paper is to examine general level of student's opinions and their attitudes towards Bologna process. We also intent to research student's sources of information about Bologna process and are they optimistic with regard to educational reform and enlargement of their chances on the labor market.

1. Uvod

Bolonjski proces je, bez dvojbe, jedno od težišnih pitanja integriranja europskih društava u europsku organsku cjelinu. Na Konferenciji ministara visokog obrazovanja iz rujna 2003. godine vrata toga procesa su otvorena i Bosni i Hercegovini, ona je primljena u društvo, tada već četrdeset europskih zemalja, zagovornica Europskog prostora visokog obrazovanja.

U godinama nakon potpisivanja Bolonjske deklaracije BiH je, barem na formalnoj ravni, ostvarila značajan napredak u oblasti visokoga obrazovanja. Iako se na nekim fakultetima i sveučilištima s primjenom Bolonjskoga procesa otpočelo već 2003/2004 godine /1/, tijekom 2005/2006. akademske godine prema pravilima Bolonjskog procesa studenti su upisani na svim bosanskohercegovačkim sveučilištima.

Javnost je – i politička i stručna – kada je odnos prema ovom tipu reforme visokoga obrazovanja

po srijedi, uglavnom pozitivno orijentirana. U intelektualnim krugovima se, istina, mogu sresti i kritički otkloni prema porukama Bolonjskog procesa. Što je, međutim, s bosanskohercegovačkom studentskom populacijom? Na ravni generalnih opredjeljenja ona je, sve ove godine dakako, podržavala filozofiju Europskog prostora visokog obrazovanja. Kakav je, međutim, odnos studentske populacije prema implementaciji navedene filozofije? Koliko su, konkretno, studenti zadovoljni onim što je sveučilišna zajednica u BiH do sada činila? Je li, po njihovom sudu, nastavnički i suradnički potencijal, kojim bosanskohercegovačka sveučilišta raspolažu, uopće u mogućnosti ovaj proces učiniti sastavnim dijelom života? Da bi se do tih, ali i nekih drugih, odgovora došlo, išlo se u empirijsko istraživanje. Opredjeljenje je, pri tome, na studentsku populaciju samo jedne sveučilišne asocijacije – studente Sveučilišta u Mostaru. No, nema dvojbe kako pravilnosti do kojih se došlo –

kada je u pitanju bosanskohercegovačka sveučilišna zajednica – mogu biti osnova i generalizacijama.

2. Povijest i bit Bolonjskog procesa

Bolonjski proces u oblasti visokog obrazovanja se, u pravilu, povezuje sa Zajedničkom deklaracijom europskih ministara obrazovanja, potpisanom u Bologni u lipnju 1999. godine (tzv. Bolonjskom deklaracijom). Svođenje, međutim, čitavog procesa na samo taj dokument značilo bi poprilično opasan redukcionizam. Stvaranje, naime, europskog prostora visokog obrazovanja ima svoju povijest, koja počinje desetak godina prije samog čina potpisivanja Bolonjskoga dokumenta. Prvi poticaj tome je, još konkretnije, *Magna Charta Universitatum* iz rujna 1988., dokument koji je u Bologni, u čast devetstote obljetnice najstarijega evropskog sveučilišta, potpisan od strane rektora 388 europskih sveučilišta, a kojim se, kao osnovna načela, promoviraju autonomija sveučilišta, međusobna neodvojivost nastave i istraživanja, uloga sveučilišta u postizanju sveopćih znanja koja nadilaze geografske i političke granice, te potreba različitih kultura za međusobnim upoznavanjem i utjecajem.

Bolonjskoj je deklaraciji, potom, prethodila i *Lisabonska konvencija o priznavanju visokoškolskih kvalifikacija na području Europe* iz 1997. godine. Njome se – a zajednički su je definirali Vijeće Evrope i UNESCO – zemlje potpisnice obvezuju na priznavanje stečenih kvalifikacija u drugim zemljama kao sličnih odgovarajućim kvalifikacijama u svojem sustavu obrazovanja. Konvencijom je, osim toga, pod jednakim uvjetima kao i za sve ostale građane svake od zemalja potpisnica, zajamčena mogućnost pristupa daljem obrazovanju u zemlji, u kojoj se kvalifikacija priznaje, te mogućnost korištenja u njoj akademskog zvanja i pristupa njezinu tržištu rada. Zemlje potpisnice se, potom, obvezuju uspostaviti nacionalne informacijske centre s ciljem pružanja informacija o priznavanju inozemnih kvalifikacija studentima, diplomantima, poslodavcima i drugim institucijama. Konvencijom se, na koncu, zemlje potpisnice obvezuju na poticanje institucija visokoga obrazovanja na izdavanje dodatka diplomi svojim studentima kako bi im olakšali priznavanje kvalifikacija u drugim, zemljama potpisnicama Konvencije.

Bolonjskoj deklaraciji, napokon, prethodi i *Sorbonska deklaracija*, dokument kojeg su u svibnju 1998. godine potpisali ministri zaduženi za oblast visokog obrazovanja u Francuskoj, Njemačkoj, Italiji i Velikoj Britaniji. Promovirajući duh *Magna Charta* deklaracija afirmira nekoliko temeljnih načela u oblasti visokog obrazovanja – mobilnost sveučilišnih nastavnika i studenata, dvociklični i

međunarodno usporediv sustav studiranja, bodovni sustav, raznolikost programa studiranja, razvoj jezičnih vještina i sposobnosti za korištenje novim informacijskim tehnologijama, te cijeloživotno učenje. Za razliku, međutim, od *Magna Charta*, Sorbonska deklaracija u središte zbivanja stavlja studenta i njegovu mogućnost pristupa raznim programima.

Bolonjska deklaracija /2/ je, prema tome, kao ključni dokument u oblikovanju prioriteta europskog prostora visokog obrazovanja, temeljito pripremana više od deset godina. Pri tome se misli, prije svega, na ciljeve koji su njome postavljeni – prihvaćanje sustava lako prepoznatljivih i usporedivih stupnjeva i uvođenje dodatka diplomi (*Diploma Supplement*), prihvaćanje sustava temeljenog na dvama glavnim ciklusima (pred-diplomskom i diplomskom), uvođenje bodovnog sustava (ECTS) kao prikladnog sredstva u funkciji najšire razmjene studenata, promicanje mobilnosti za studente, nastavnike, istraživače i administrativno osoblje, promicanje europske suradnje u osiguranju kvalitete, te europske dimenzije u visokom školstvu. Ono, na koncu, po čemu Bolonjska deklaracija ima posebnu težinu vezano je za činjenicu da je njome 2010. godina postavljena kao vremenski rok u kojem se zacrtani ciljevi Europskog prostora visokog obrazovanja imaju ostvariti. Opći cilj, dakle, kojim odiše Bolonjska deklaracija je do 2010. godine, uz puno uvažavanje sveučilišne autonomije i različitosti u nacionalnim sustavima obrazovanja, izgraditi otvoren i konkurentan europski visokoškolski prostor, čime bi se studentima i diplomantima europskoga kontinenta omogućilo slobodno kretanje, sudjelovanje i zapošljavanje unutar tako uspostavljene, otvorene europske sveučilišne strukture, ali i kako bi se ona učinila zanimljivom i privlačnom i za studente izvan europskoga prostora.

Duh Bologne se, međutim, nastavilo njegovati, razvijati i dograđivati i nakon toga. U prilog tome, uostalom, svjedoči i veći broj konvencija, deklaracija, te ministarskih i drugih skupova – Konvencija europskih visokoškolskih zavoda u Salamanci (2001.), Studentska deklaracija iz Goeteborga (2001.), te Praški (2001.) /3/, Berlinski (2003) /4/, Bergenski (2005.) /5/ i Londonski (2007) /6/ *communiqué*. U međuvremenu se bitno povećao i broj članica Bolonjskog procesa – s 29, koliko ih je potpisalo 1999. godine Bolonjsku deklaraciju, na 46, koliko ih je ovaj, proces stvaranja europskog prostora visokog obrazovanja uključivao na završetku konferencije europskih ministara zaduženih za visoko obrazovanje u Londonu 2007. godine.

Želi li se, na koncu, danas odgovoriti na pitanje što čini bit Bolonjskog procesa reforme visokog

obrazovanja, devet prioriteta se u stvaranju Europskoga prostora visokog obrazovanja teško može zaobići – osiguranje kvalitete, sustav bodovanja, trociklični sustav, usporedivi stupnjevi, mobilnost, cijeloživotno obrazovanje, europska dimenzija, socijalna dimenzija, te priznavanje stupnjeva i razdoblja studiranja. Pri tome je, dakako, isto toliko bitno da se navedene prioritete u zemljama članicama kani realizirati do 2010. godine.

3. Bolonski proces i BiH

Zahtjev za članstvom BiH u društvu potpisnica Bolonske deklaracije odobren je na Berlinskoj konferenciji /7/. Neposredno nakon toga neka od bosanskohercegovačkih sveučilišta /8/ upisali su i prvu generaciju studenata prvog, dodiplomskog ciklusa obrazovanja prema pravilima Bolonjskog procesa. Danas se, na koncu, može govoriti i o napretku koji, u priključivanju Europskom prostoru visokog obrazovanja, karakterizira ovu oblast obrazovanja u BiH uopće. /9/ Implementacija prvog ciklusa obrazovanja prema Bolonjskim principima karakterizira, primjerice, sva javna sveučilišta u BiH /10/. Izvršena je, potom, reforma nastavnih planova i programa i njihovo prilagođavanje dvocikličnom sustavu studiranja /11/. Uveden je Evropski transfer kreditni sustav (ECTS) za sve nove studentske programe /12/. Na svim sveučilištima su pokrenute i pripreme za uspostavljanje II ciklusa, u skladu sa novim nastavnim planovima i programima, a na većini njih i inicijativa o organizaciji trećeg ciklusa, dakle doktorskih studija.

Sveučilište u Mostaru je otišlo i korak dalje. Na njemu je, naime, već organiziran, za sada jedini u BiH, interdisciplinarni doktorski studentski program sukladno principima Bolonjskog procesa.

S druge strane, Vijeće ministara je državnom parlamentu uputilo prijedlog Zakona o visokom obrazovanju koji tu oblast uređuje prema filozofiji europskog prostora visokog obrazovanja. Zakonom se, primjerice, apostrofiraju načela autonomije sveučilišta, integrirano sveučilište, mobilnost studenata i akademskog osoblja, formiranje državnih tijela nadležnih za visoko obrazovanje itd. Zakonom se, isto tako, kao jedinstvena obaveza za sustav visokog obrazovanja u cijeloj BiH, propisuju obvezno izdavanje dodatka diplomu, visoko obrazovanje podijeljeno u tri ciklusa, te uspostava sustava za osiguranje kvalitete.

Potpisivanjem Bolonske deklaracije bosanskohercegovačka sveučilišta stavljena su pred zadatak ispunjavanja svih preduvjeta njihova uključivanja u europski prostor visokog obrazovanja. Za izvršenje tako postavljenog zadatka, međutim, nisu postojale, a ne postoje ni danas, sve potrebne

pretpostavke. Na državnoj razini, primjerice, još uvijek ne postoji zakon o visokom obrazovanju. Stoga su osanskohercegovačka sveučilišta od prvog dana bila primorana na samoinicijativne akcije /13/. Te činjenice su, opet, inicirale intervencije u zakonodavnoj regulativi na razini entiteta i županija, kojima su mijenjani postojeći ili, pak, usvajani novi zakoni o visokom obrazovanju /14/.

Nedostatak zakona na državnoj razini, istina, nije značio i da se, u vezi s preuzetim obvezama, nije ništa činilo. Dapače. Resorno ministarstvo /15/ je, primjerice, u okviru svoga Odjela za obrazovanje, formiralo Odjeljenje za prikupljanje i pružanje ENIC/NARIC informacija. Formirana je, potom, i Radna grupa za visoko obrazovanje BiH/Bolonjski komitet za BiH /16/, te Tim Bologna promotora. Sukladno obvezama iz Bergenskog Communiqué-a je, potom, započet rad na izradi nacionalnog okvira kvalifikacija u BiH. U okviru zajedničkog projekta CoE/EC /17/ formirana je Radna grupa za osiguranje kvalitete koja radi na izradi bh. standarda i smjernica za interno i eksterno osiguranje kvalitete. Nakon Bergenske konferencije su, potom, na svim javnim sveučilištima u BiH uspostavljeni Centri za osiguranje kvalitete /18/, a planirano je da do isteka 2008. godine sva bosanskohercegovačka sveučilišta uspostave i vlastite procedure za interno osiguranje kvalitete.

4. Kritičke opservacije duha Bologne

Pogrešno bi, dakako, bilo i pomisliti kako je odnos prema Bolonjskom procesu i temeljnim porukama filozofije Europskog prostora visokog obrazovanja vrijednosno jednoznačan. Istina je, doduše, da je pozitivan odnos prepoznatljivo naglašen. No, zanemariti ne treba ni onu drugu, kritički obojenu, vrstu silnica. Pri tome je još važnije da one, u pravilu, dolaze iz sveučilišnih i uopće intelektualnih krugova. Kod prvih se manifestiraju u različitim pojavnim formama – kroz otpor zaživljavanju duha Bologne na njihovim fakultetima i sveučilištima prije svega. Tu vrstu otpora je moguće markirati u gotovo svim potpisnicama Bolonske deklaracije – od onih koje su čitav proces i inicirale do onih koji su mu tek pristupile. U BiH ti se otpori manifestiraju kroz suprotstavljanje integriranom sveučilištu, javno izražene sudove kako je, kao posljedica provođenja Bolonjskog procesa, na djelu svojevrсна „srednjoškolicizacija“ studija, kako se uništava višestoljetni duh i dostojanstvo studiranja i sl. /19/

Intelektualni krugovi su, međutim, emiteri i produbljenijih, ali i značajno oštrijih sudova o stvarnoj pozadini i biti Bolonjskoga procesa. Tim procesom se, smatraju, mijenja sama paradigma sveučilišta, on znači «udaljavanje od principa klasične europske tradicionalne akademske kulture

koja je u Europi...prisutna već duže od devetsto godina, te preuzimanje svojevrsnog američkog modela u organizaciji sistema studijskih programa“ (Hromadžić). Argumenti za to se pronalaze u „neophodnosti direktnog uključivanja sveučilišta kao aktivnog subjekta u širu društveno-ekonomsku strukturu, neminovnost njegovog povezivanja sa ekonomsko-tržišnim čimbenicima“, potrebi, dakle, njegove „promjene u smjeru transformacije ka još jednom, značajnom subjektu u polju tržišne ekonomije“ (Hromadžić).

Stvarni razlozi Bolonjske transformacije su, međutim, u najezdi neoliberalističke filozofije, a sve u funkciji “držanja ekonomske kompetentnosti Europske unije u globalnoj tržišnoj utrci sa SAD-om, Japanom i sve prisutnijima Kinom i Indijom“ što posljedično vodi transformaciji svih društvenih aktera, pa i sveučilišta. Institucija sveučilišta postaje time tek jedan od subjekata „korporativnog kapitalizma, njegov aktivan član na društvenoj strukturi organiziranoj na načelima i normama djelovanja tržišnih mehanizama“ (Hromadžić), klasičan primjer institucije tvorničkoga tipa sa zadaćom da u precizno određenim vremenskim razmacima producira točno ograničen broj specijalista jasno definiranog profila.

U takvom ambijentu se, prema istim mišljenjima, Bolonjski proces – kada je u pitanju odnos prema društvenim znanostima – javlja kao neka vrsta trojanskoga konja. U uvjetima, naime, njegova djelovanja sveučilište pristaje na kapitalističku logiku i tržišne zakonitosti, a u takvim uvjetima i humanističke i društvene znanosti se nalaze pred izborom – transformirati se ili nestati. Egzistencijalni instinkt ih, opet – a pred njim one postaju neotporne – tjera na prakticiranje tzv. projektantske logike kao simbola kapitalističke profitne misaonosti, a u uvjetima njezine najezde se „umjesto misaonog, kritičkog istraživačkog angažmana glavnina vremena i intelektualne energije troši u razmišljanja i traganja usmjerena nalaženju načina kako dobiti neki od narednih projekata“. Umjesto, dakle, znanja oslobođenog zahtjeva za njegovom praktičnom upotrebljivošću, u takvim uvjetima jedino prihvatljivim postaje „znanje tržišno-aplikativnog tipa, određeno strogim normama i zakonitostima kapitalističkog tržišta.

5. Bolonjski proces u percepciji studenata Sveučilišta u Mostaru

Trenutno su u proces Bolonjskog sustava studiranja na Sveučilištu u Mostaru uključene dvije generacije, studenti prve i druge godine studija. Osnovni cilj ovog istraživanja je postići uvid u stavove studenata o Bolonjskom procesu koji

značajno utječe na trenutnu studentsku poziciju, ali ništa manje i na budući položaj studentske populacije na tržištu rada i u društvu općenito. Sa istraživačkoga stajališta posebno je zanimljiv cilj utvrditi postoje li razlike u stavovima prema Bolonjskom procesu studenata koji studiraju po tom sustavu obrazovanja i onih koji su na višim godinama studija, a studiraju po starim nastavnim planovima.

5.1. Istraživački pristup i uzorkovanje

Istraživanje je, pomoću anketnog upitnika, provedeno u veljači 2007. godine na prigodnom uzorku (n=200) studenata Sveučilišta u Mostaru. Polovina uzorka (n=100) obuhvaća studente prve i druge godine studija koji potpadaju pod sustav Bolonjskog procesa, a druga polovica (n=100) su studenti treće i četvrte godine studija koji su u sustavu studiranja po starim nastavnim planovima i programima.

Anketni upitnik sastojao se od dva osnovna dijela. Prvi dio odnosio se na osnovne podatke o ispitanicima (godina studija i spol). Dugi dio sastojao se od dviju različitih listi tvrdnji sa skalama Likertovog tipa /20/. Liste tvrdnji odnosile su se na dvije istraživane dimenzije stavova studenata: 1) odnos prema obrazovanju i šansama koje ono pruža; 2) odnos prema Bolonjskom procesu. Ostala pitanja u drugom dijelu upitnika su zatvorenoga tipa, a odnose se na razinu informiranosti i izvore informiranja studenata o Bolonjskom procesu.

Deskriptivnom statističkom analizom izračunate su frekvencije odgovora, srednja vrijednost sa standardnom devijacijom, te rangovi tvrdnji u objema listama. Iz listi tvrdnji faktorskom analizom izdvojene su mjerne skale.

Statistička značajnost razlika u stavovima u odnosu na dobivene skale testirana je T-testom, a za ostala pitanja u upitniku razlika je testirana Hi-kvadratom (χ^2) i to prema: spolu i godini studija (kategorijama grupiranim kao studenti u Bolonjskom procesu i studenti u procesu studiranja po starom planu). Obrada podataka urađena je pomoću SPSS softverskog paketa.

5.2. Analiza dobivenih rezultata

Prva razina analize deskriptivnoga tipa, kako je već naznačeno, omogućuje uvid u stupanj slaganja s ponuđenim tvrdnjama koje se odnose na stavove studenata prema obrazovanju i šansama koje ono pruža. Naredna tablica (tablica br. 1) pokazuje najviše rangirane tvrdnje koje se odnose na stavove studenata prema obrazovanju.

Tablica br. 1: Stavovi studenata sveučilišta u Mostaru prema obrazovanju

Lista tvrdnji	Mean	Std. Dev.	Variance	Rank
1. Obrazovanje povećava životne šanse svakog čovjeka	4,68	0,565	0,319	1
9. Studirati znači ulagati u svoju budućnost	4,63	0,630	0,396	2
14. Nakon što završim studij tražit ću posao u struci	4,48	0,777	0,603	3
7. Isplati se studirati	4,44	0,729	0,532	4
8. Ljudi koji završe fakultet imaju ugled u društvu	4,05	0,898	0,806	5
2. Nakon što završim fakultet bit ću sposoban/a raditi u struci	4,02	0,760	0,578	6
15. Za pronaći dobar posao najvažnije je završiti fakultet	3,76	1,044	1,090	7
6. Poslodavci cijene ljude koji su završili fakultet koji studiram	3,64	0,930	0,865	8

Uvid u prezentirane stavove pokazuje kako je najviše rangirana tvrdnja koja se odnosi na životne šanse koje pruža obrazovanje ($M=4,68$, $s=0,565$). Visoko rangirane tvrdnje ($M>4$), koje se odnose na optimizam vezan uz studiranje, su i još neke – *studirati znači ulagati u svoju budućnost*, *isplati se studirati*, te *ljudi koji završe fakultet imaju ugled u društvu*.

Stavovi, pak, koji se isprepliću s općom razinom optimizma prema obrazovanju i studiranju, a također su visoko rangirani ($M>3,5$), ilustriraju odnos između obrazovanja i tržišta rada u percepciji studenata. Treća po rangu je, tako, tvrdnja koja izražava spremnost studenata da odmah nakon studija traže posao u struci. Studente, isto tako, bitno karakterizira stav kako će nakon završenog fakulteta biti sposobni raditi u struci, ali i da je za pronaći dobar posao najvažnije završiti fakultet. Ova skupina tvrdnji pokazuje kako studentska populacija mostarskoga sveučilišta visoko vrednuje i pragmatične dimenzije obrazovanja i studiranja, one koje se odnose na povećanje šansi na tržištu rada.

Iz ponuđene liste tvrdnji o odnosu između obrazovanja i šansi koje ono pruža, faktorskom analizom izdvojena je skala u kojoj se također

preklapaju dvije opisane dimenzije percepcije studenata prema obrazovanju – opća razina optimizma vezanog uz šanse koje obrazovanje pruža, te pozitivni odnos između obrazovanja i šansi na tržištu rada. Cronbach Alpha koeficijentom utvrđena je unutarnja konzistentnost mjernog instrumenta ($\alpha=.770$) što pokazuje komplementarnost stavova iskazanih kroz tvrdnje i metodologijsku opravdanost ove skale.

U odnosu na apostrofiranu skalu (optimizam prema obrazovanju) testirana je i statistička značajnost. Pokazalo se kako nema razlike u srednjim vrijednostima na skali između studenata po godinama studija, te između onih koji su kategorizirani kao „bolonjce“ i studenata koji studiraju po starim planovima ($t=10,233$; $df=1$; $p=0,062$). Postoji, međutim, statistički značajna razlika po spolu. Studentice su se, naime, u donosu na svoje muške kolege, pokazale još optimističnijima prema obrazovanju i šansama koje ono pruža ($t=755,815$; $df=1$; $p<0,050$).

Kakav je, međutim, odnos studenata Sveučilišta u Mostaru prema Bolonjskom procesu? Najviše rangirane stavke ($M>3,5$) iz ponuđene liste tvrdnji koje taj odnos dešifriraju pokazuje i naredna tablica (tablica br. 2).

Tablica br. 2: Stavovi studenata prema Bolonjskom procesu

Lista tvrdnji	Mean	Std. Dev.	Variance	Rank
14. Nemam ništa protiv Bolonjskog procesa, ali imam protiv načina na koji se kod nas provodi	4,19	1,034	1,069	1
16. Profesori i asistenti nisu spremni na promjene koje dolaze Bolonjskim procesom	4,04	0,984	0,969	2
15. Studenti nisu spremni na promjene koje dolaze Bolonjskim procesom	3,83	1,082	1,170	3
1. Bolonjski proces podrazumijeva usklađivanje obrazovnog sustava sa EU	3,62	1,123	1,261	4
9. Provođenje Bolonjskog procesa ne odgovara svim zemljama i njihovim kulturama	3,61	1,071	1,148	5

Tablica br. 3: **Afirmativno-optimistična dimenzija stavova prema Bolonjskom procesu**

Tvrđnje koje čine skalu ($\alpha=.758$)	Mean	Std. Dev.	Variance	Rank
1. Bolonjski proces podrazumijeva usklađivanje obrazovnog sustava s EU	3,62	1,123	1,261	4
4. Zemljama kao što je naša Bolonjski proces donosi samo pozitivne stvari	2,90	1,033	1,067	15
6. Onim studentima koji su završili „po Bolonji“ povećat će se mogućnost da odu raditi u zemlju u koju žele	3,31	1,090	1,188	11
7. Bolonjski proces trebale bi provoditi sve zemlje u regiji i šire	3,50	1,012	1,025	6
10. Provedba Bolonjskog procesa znači da će obrazovni sustav biti bolji	3,40	0,946	0,895	7
11. Naša zemlja nema izbora i mora provesti Bolonjski proces	3,39	1,062	1,128	8
13. Bolonjski proces je nužan za ulazak u EU	3,34	0,944	0,890	9

Iz prezentiranih je podataka evidentno da tri najviše rangirane tvrdnje upućuju na kritičnost studenata prema provođenju Bolonjskog procesa u uvjetima, u kojima oni – na konkretnom fakultetu i sveučilištu – studiraju, ali ne i prema Bolonjskom procesu samom po sebi. Na to upućuje prvo tvrdnja: *nemam ništa protiv Bolonjskog procesa ali imam protiv načina na koji se kod nas provodi*, ali i sljedeće dvije. Iz njih je vidljivo kako studenti oštricu svoje kritike na način provođenja Bolonjskog procesa ne usmjeravaju samo na nastavnike nego i na sebe same. Što se, dakle, uvjerenja studenata tiče, za promjene su podjednako nesporni i njihove kolege studenti i nastavnici.

Prezentirani podaci, međutim, upućuju i na još dvije grupe zaključaka. Relativno značajnim slaganjem, s jedne strane, s tvrdnjom da *Bolonjski proces podrazumijeva usklađivanje obrazovnog sustava s EU* studenti pokazuju razumijevanje za osnovnu misiju ovog procesa. No, oni i dalje smatraju kako taj proces ne odgovara svim zemljama i njihovim kulturama. Takav stav se, po našem sudu, može tumačiti kao određena razina kritičnosti, usmjerena prema samom Bolonjskom procesu i njegovoj univerzalnosti.

Iz liste tvrdnji, koja se odnosi na stavove studenata o Bolonjskom procesu, faktorskom analizom (varimax rotation) /21/ izdvojene su dvije skale sa zadovoljavajućom razinom pouzdanosti. Prva skala (tablica br. 3) je izdvojena na osnovu afirmativno-optimističnih stavova studenata prema Bolonjskom procesu. Pouzdanost joj je mjerena Cronbach Alpha koeficijentom koji je pokazao zadovoljavajuću razinu pouzdanosti i potvrdio ispravnost skale kao mjernog instrumenta koji obuhvaća istu dimenziju stavova i mišljenja ispitanika ($\alpha=.758$).

Iako prethodna skala, kao mjerni instrument, ima relativno visoku pouzdanost, samo za dvije tvrdnje od sedam ponuđenih studenti su izrazili slaganje ($M \geq 3,5$), dok sa svim ostalima to nije slučaj.

Zanimljivo je, međutim, da je najmanje slaganje studentske populacije s tvrdnjom kako *zemljama kao što je naša bolonjski proces može donijeti samo dobro* ($M=2,90$; $s=1,033$).

Što se prethodne tabele tiče važan je, dakako, još jedan sud. Nema, prvo, statistički značajne razlike u srednjim vrijednostima koje izražavaju slaganje/ neslaganje s ponuđenim tvrdnjama između godina studija, niti između „bolonjaca“ i studenata koji studiraju po starom planu i programu ($t=5,709$; $df=1$; $p=0,110$). Nema, na koncu, statistički značajne razlike ni prema spolu ($t=4,526$; $df=1$; $p=0,138$). Može se, prema tome, reći kako je u slučaju studenata Sveučilišta u Mostaru afirmativno-optimistična dimenzija stavova prema Bolonjskom procesu relativno niska.

Druga skala, koja se faktorskom analizom izdvojila iz ukupne liste tvrdnji vezanih uz stavove o Bolonjskom procesu (tablica br. 4), odražava kritičku dimenziju stavova studenata prema Bolonjskom procesu. Skala sadrži najviše rangirane tvrdnje u ukupnom poretku na listi stavova o Bolonjskom procesu (prikazanih u tablici br. 2). Tri od četiri tvrdnje u skali kritičkih stavova prema Bolonjskom procesu imaju srednju vrijednost $M > 3,5$, što pokazuje relativno visoki stupanj slaganja ispitanika s njima.

Iako je razina kritičkoga odnosa prema Bolonjskom procesu relativno visoka, postoji razlika u srednjim vrijednostima između „bolonjaca“ i studenata koji studiraju po starim nastavnim planovima ($t=20,392$; $df=1$; $p=0,031$). Prvi su, naime, u prosjeku kritičniji od svojih kolega. To je i logično budući se kritičnost, kako je već konstatirano, odnosi, prije svega, na provedbu Bolonjskog procesa /22/.

Provedenim istraživanjem se željelo doći i do pokazatelja o izvorima informiranja studenata o Bolonjskom procesu. O tome dosta zorno govori i prikaz frekvencija i rangova (tablica br. 5) koje su studenti pripisivali svakom od izvora informacija o

Tablica br. 4: **Kritička dimenzija stavova prema provođenju Bolonjskog procesa**

Tvrdnje koje čine skalu ($\alpha=.662$)	Studenti u Bolonjskom procesu	Studenti koji studiraju po starom planu
9. Provođenje Bolonjskog procesa ne odgovara svim zemljama i njihovim kulturama	3,79	3,43
14. Nemam ništa protiv Bolonjskog procesa, ali imam protiv načina na koji se kod nas provodi	4,57	3,80
15. Studenti nisu spremni na promjene koje dolaze Bolonjskim procesom	4,00	3,65
16. Profesori i asistenti nisu spremni na promjene koje dolaze Bolonjskim procesom	4,17	3,90

Tablica br. 5: **Rangovi izvora informacija studenata o Bolonjskom procesu**

Izvori informacija o Bolonjskom procesu	Studenti u Bolonjskom procesu	Studenti koji studiraju po starom planu
	Rang/ Frekvencija	Rang /Frekvencija
tv	1 (16%)	5 (20%)
radio	7 (15%)	7 (14%)
dnevne novine	5 (21%)	6 (16%)
tjedne novine i časopisi	8 (18%)	8 (18%)
obitelj	10 (20%)	10 (25%)
vršnjaci	5 (20%)	3 (20%)
kolege studenti	2 (25%)	1 (25%)
fakultetski djelatnici	1 (32%)	1 (22%)
Internet	4 (18%)	10 (19%)
drugi izvori	10 (37%)	10 (29%)

Bolonjskom procesu, a na osnovu važnosti koje im u procesu informiranja pridaju (1- najvažniji izvor informacija, 10 – najmanje važan izvor informacija).

Najvažniji izvor informacija za studente „bolonjce“, sudi li se prema rangui koje su im pridodali, su televizija i fakultetski djelatnici /23/. Odmah do njih po važnosti su, kao izvor informiranja za „bolonjace“ (za 25% njih), kolege studenti. Apstrahira li se Internet koji ima četvrto mjesto po važnosti, ostali izvori informiranja su niže do nisko rangirani.

Najveću sličnost između „bolonjaca“ i studenata koji studiraju po starom planu i programu čine upravo najviše rangirani izvori informiranja. I kod jednih i kod drugih u toj su skupini kolege studenti i fakultetski djelatnici. Zanimljivo je da je „nebolonjcima“ televizija kao izvor informacija tek na petom mjesto po važnosti. Relativno nisko do nisko rangirani po važnosti su ovoj kategoriji studenata – i u tome je i najveća razlika između njih i „bolonjaca“ – mediji uopće. Nasuprot tome,

vršnjaci su im kao izvor informiranja o Bolonjskom procesu na visokom trećem mjestu.

Evidentno je, prema tome, da se studenti, koji studiraju po Bolonjskom procesu, ponajviše oslanjaju na informacije dobivene na fakultetima na kojima studiraju. Veliku važnost u dodatnom informiranju im, međutim, imaju i mediji – Internet i televizija prije svega. To pokazuje aktivnu dimenziju informiranja ove kategorije studenata zbog njihove zainteresiranosti i za dodatne informacije o Bolonjskom procesu. Njihove kolege, naprotiv, koji studiraju po starim nastavnim planovima, su više orijentirani na informacije koje su im dostupne u procesu studiranja.

Istraživanjem se, dakako, željelo doći i do podataka o razini informiranosti studenata Sveučilišta u Mostaru o Bolonjskom procesu. Iz ponuđenih podataka (tablica br. 6), kao i iz Hi-kvadrat testa, vidljivo je kako postoji razlika u percepciji razine informiranosti o Bolonjskom procesu između studenata „bolonjaca“

Tablica br. 6: **Razina informiranosti studenata o Bolonjskom procesu**

Razina informiranosti	Studenti koji studiraju po starom planu	Studenti u Bolonjskom procesu
Dobro/sasvim dobro informirani	39,4%	23,0%
Djelomice informirani	30,3%	42,0%
Slabo informirani/gotovo neinformirani	30,3%	35,0%

$\chi^2=6,509$; $df=2$; $p=0,039$ /24/

i „nebolonjaca“. Takav sud, naime, sugerira čak i letimičan pregled prikazanih podataka.

Iz prethodne je tablice, naime, evidentno da se studenti „nebolonjci“ smatraju u prosjeku informiranijima od svojih mlađih kolega „bolonjaca“. Međutim, po srijedi je samo njihova percepcija. Dovedu li se u vezu s tim drugi podaci, do kojih se provedenim istraživanjem došlo, slika stvarnog stanja se značajno mijenja. Podaci, primjerice, u vezi s pitanjem o izvorima informiranja navode na zaključak kako se „bolonjci“, pored svakodnevnih praktičnih informacija, o Bolonjskom procesu i dodatno informiraju, jer o svom položaju i mogućnostima žele znati više. S druge strane, „nebolonjci“ se zadovoljavaju razinom informacija o Bolonjskom procesu koje dobivaju u kontekstu fakultetske interakcije i neposredno na fakultetu, te od ostalih vršnjaka, i imaju malu potrebu dodatno se orijentirati na medije u potrazi za više informacija. U tome i jeste bit razlike između „bolonjaca“ i „nebolonjaca“, razlike koja je i statistički značajna. Dakle „bolonjci“ percipiraju sebe nedovoljno informiranima s obzirom na to da je razina informacija koju očekuju veća od one razine informacija koju očekuju njihove kolege, studenti koji nisu u sustavu studiranja po Bolonjskom procesu.

6. Zaključak

Analiza rezultata dobivenih istraživanjem percepcije studenata na Sveučilištu u Mostaru o Bolonjskom procesu je, sumarno se može reći, rezultirala s nekoliko krajnje zanimljivih nalaza. Kod svih studenata u uzorku je, prvo, razina optimizma prema obrazovanju relativno visoka. Studenti posebno visoko vrednuju instrumentalnu dimenziju obrazovanja, dakle društvene ciljeve koji se – u rasponu od zaposlenja do društvenog ugleda – mogu postići obrazovanjem.

S druge strane, prisutna je kritičnost prema provođenju Bolonjskog procesa u konkretnim institucionalnim uvjetima, ali zanemariva nije i određena razina kritičnosti prema univerzalnoj primjenjivosti Bolonjskog procesa. Pokazalo se, isto

tako, kako studenti imaju osnovnu razinu znanja i razumijevanja za temeljnu svrhu Bolonjskog procesa, kao što je usklađivanje obrazovnog sustava sa standardima EU i nužnost provođenja Bolonjskog procesa poradi približavanja i eventualnoga članstva u EU. Međutim, u slučaju uzorka studenata sa Sveučilišta u Mostaru dominantna je kritička dimenzija stavova prema Bolonjskom procesu, dok je ona druga, afirmativno-optimistična, relativno niska. Ta se činjenica dijelom može protumačiti kao prva reakcija na promjene. „Bolonjci“ su, naime, značajno kritičniji prema provedbi Bolonjskog procesa od „nebolonjaca“. No, utvrđena kritičnost studenata otvara i mnoga pitanja koja sljedećim istraživanjima ove tematike ne bi smjela biti zaobiđena.

Iz analize je, potom, što se izvora informiranja tiče, vidljiva razlika kako u odabiru izvora tako i u percepciji razine informiranosti između „bolonjaca“ i „nebolonjaca“. Razlika je najevidentnija u većoj orijentiranosti „bolonjaca“ na dodatne izvore informacija i u njihovoj percepciji da su relativno neinformirani o Bolonjskom procesu. Više od trećine „bolonjaca“ sebe smatra slabo do gotovo neinformiranima o Bolonjskom procesu. To, dakako, nije zanemariv podatak, i on bi trebao biti predmet analize, prije svega, onih koje bolonjska studentska populacija smatra najvažnijim izvorom – fakultetskih djelatnika. Mjesta u toj analizi ima, na koncu, i za medije.

Iz svega navedenoga se, na koncu, nameće zaključak kako studentska populacija nije dramatično shvatila promjene koje donosi Bolonjski proces. Studenti nisu impresionirani promjenama i ne smatraju ih samim po sebi ni pozitivnima, ni negativnima. Prema Bolonjskom procesu kod njih je više prisutna jedna objektivno-kritička orijentacija. Objektivna orijentacija je ona koja se odnosi na sagledavanje realnih problema i ljudskih čimbenika koje usporavaju provedbu procesa. Kritička orijentacija dijelom je, bez dvojbi, posljedica reakcije na promjene, a dijelom na nezadovoljstvo načinom provedbe procesa. Jedan dio te orijentacije je, napokon, i u nedovoljnoj informiranosti o širem kontekstu Bolonjskog procesa. Ipak bilo bi

pretenciozno tvrditi kako kritička dimenzija stavova studenata prema Bolonjskom procesu nema nikakve veze s procesom samim.

„Mladi su prirodni pobjednici tranzicije“ konstatira UNICEF-ovo izvješće iz 2000. godine kao generalni zaključak istraživanja mladih u tranzicijskim društvima (*Young People in Changing Societies*). Najveći razlog za ovaj zaključak istraživačima je u spomenutoj studiji u nevjerojatnoj sposobnosti tranzicijske mladeži – „brzoj prilagodljivosti na promjene“. Slično se može reći i za mlade iz ovog istraživanja. Studenti se brzo prilagođavaju promjenama koje nisu birali i na koje nisu mogli utjecati, pa i na Bolonjski proces. Iako tim promjenama nisu u potpunosti zadovoljni, oni nisu izgubili volju za obrazovanjem niti su smanjili svoja očekivanja vezana uz koristi koje im obrazovanje, u konačnici, treba donijeti.

Bilješke

- /1/ U pitanju su Univerzitet u Tuzli i Univerzitet u Banja Luci.
- /2/ Zajednička deklaracija europskih ministara obrazovanja, koju je u Bologni 19. lipnja. 1999. godine potpisalo 29 evropskih zemalja
- /3/ Službeno priopćenje sa sastanka europskih ministara zaduženih za visoko obrazovanje u Pragu, 19. 05. 2001.
- /4/ Priopćenje sa Konferencije ministara visokog obrazovanja Berlin, 19. rujna 2003.
- /5/ Priopćenje sa konferencije europskih ministara zaduženih za visoko obrazovanje, Bergen, 19-20.05.2005.
- /6/ Londonska konferencija ministara obrazovanja 46 evropskih zemalja, uključujući i BiH, održana je 17-18. svibnja 2007. godine. Ministri su na njoj sagledali napredak i definirali ciljeve reforme visokog obrazovanja u slijedeće dvije godine
- /7/ Konferenciji ministara visokog obrazovanja, održana u Berlinu u 19. rujna 2003. godine.
- /8/ Univerzitet u Banja Luci i Univerzitet u Tuzli. Tijekom 2007. godine na tim se sveučilištima očekuje i prva generacija studenata sa zvanjem Bachelor of Science.
- /9/ Zaključak o napretku se, među inim, nameće i iz „Državnog izvještaja o visokom obrazovanju: 2005-2007“, dokumenta na čijoj izradi su kao suradnici sudjelovali Ministarstvo civilnih poslova BiH, entitetska i kantonalna ministarstva obrazovanja, sva javna sveučilišta u BiH, Radna grupa za visoko obrazovanje BiH/Bolonjski komitet za BiH, Tim Bologna promotora, te NVO Amica EDUCA
- /10/ U ukupnom broju studenata u BiH, najveći broj, više od 90% njih je uključen na dodiplomski studij (I ciklus).
- /11/ Pri tome, u primjeni su najčešće dva modela – model 3+2, te model 4+1 dvocikličnog studiranja. Studij medicine i srodnih nauka organizira se po sustavu 6+0, pojedini tehnički fakulteti primjenjuju sustav 3.5+1.5, dok neki fakulteti primjenjuju sustav 3+1+1, odnosno 5+0.
- /12/ U postojećoj legislativi u BiH (u RS i kantonima/županijama u FBiH) navodi se da se studij I ciklusa vrednuje sa 180 – 240 kredita, a studij II ciklusa sa 60 – 120 kredita.
- /13/ Plod takve orijentacije je, potom, i formiranje Rektorske konferencije BiH početkom 2005. godine kako bi se dostizanje cilja, postavljenog Bolonjskim principima, olakšalo.
- /14/ Narodna skupština Republike Srpske je u srpnju 2006. godine usvojila novi Zakon o visokom obrazovanju u RS. S druge strane, osam od deset kantona/županija u Federaciji

Bosne i Hercegovine su usvojili vlastite zakone o visokom obrazovanju.

- /15/ BiH, nažalost, nema ministarstva obrazovanja. Oblast obrazovanja je, za sada, u nadležnosti Ministarstva civilnih poslova.
- /16/ Mandat ove Radne grupe je razmjena informacija o visokom obrazovanju, zakonodavstvu, tekućim i novim projektima, te uspostavljanju novih tijela u visokom obrazovanju. Poseban fokus je na praćenju razvoja Bolonjskog procesa u BiH i podržavanje njegovog uvođenja u BiH.
- /17/ Projekt Vijeća Europe i Europske komisije (CoE/EC) se realizira pod nazivom „Jačanje visokog obrazovanja u BiH“.
- /18/ Sve to se čini u okviru TEMPUS Projekta „Jačanje osiguranja kvaliteta u BiH“, a na inicijativu Svjetskog univerzitetskog servisa BiH – SUS BiH i Svjetskog univerzitetskog servisa Austrije – WUS Austria.
- /19/ Na predstavljanju, primjerice, studije „Kriza univerziteta“, njemačkog autora Bode Webera, upriličenog u Mostaru sredinom svibnja 2007. godine, tako intonirane sudove u odnosu na Bolonjski proces demonstrirao je i prvi čovjek Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.
- /20/ Ispitanici su s ponuđenim tvrdnjama izražavali slaganje/ neslaganje tako što su zaokruživali jedan od stupnjeva na skali: 1- uopće se ne slažem, 2- ne slažem se, 3-nemam stav, 4-slažem se i 5-u potpunosti se slažem.
- /21/ Bartlettov test sferičnosti potvrđuje kako su dobiveni rezultati (n=200) pogodni za faktorizaciju ($\chi^2=765,990$; $df=120$; $p<0,050$), kao i Kaiser-Meyer-Olkinova mjera pogodnosti uzorkovanja (KMO=0,716).
- /22/ U odnosu na skalu kritičkih dimenzija stavova prema Bolonjskom procesu nije pronađena statistički značajna razlika. Nema razlike u srednjim vrijednostima skale ni između žena i muškaraca (t=5,323; $df=1$; $p=0,118$).
- /23/ Fakultetske djelatnike je čak trećina „bolonjaca“ (32%) navela kao najvažniji izvor informiranja o Bolonjskom procesu
- /24/ Nije pronađena statistički značajna razlika prema spolu u razini informiranosti studenata o Bolonjskom procesu.

Literatura

1. Bolonjska deklaracija, Zajednička deklaracija europskih ministara obrazovanja potpisana u Bologni 19. 6. 1999., http://zagreb.idi.hr/bolonjski_dokumenti/
2. Bosna i Hercegovina, Državni izvještaj o visokom obrazovanju: 2005-2007, <http://www.unsa.ba>.
3. Communique of the Conference of Ministers responsible for Higher Education in Berlin on 19 September 2003, http://zagreb.idi.hr/bolonjski_dokumenti/
4. Communique of the Conference of Ministers responsible for Higher Education, Bergen, 19-20 May 2005, <http://www.unsa.ba>.
5. Communique of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education in Prague on May 19th 2001, <http://www.unsa.ba>.
6. Hromadžić, Hajrudin, *Bolonjski konj*, <http://kontra-punkt.info/>.
7. Presidency Conclusions, Lisbon European Council 23 and 24 March 2000, http://zagreb.idi.hr/bolonjski_dokumenti/
8. Prijedlog zakona o visokom obrazovanju u BiH, www.vijeceministara.gov.ba.
9. Sorbonne Joint Declaration, Joint declaration on harmonisation of the architecture of the European higher education system, by the four Ministers in charge for France, Germany, Italy and the United Kingdom, Paris, the Sorbonne, May 25 1998, <http://www.unsa.ba>.
10. The Magna Charta of University, <http://www.unsa.ba>, <http://www.unicef-icdc.org>